

The Theory of *Naṣṣ* and Its Place in Ahl al-Sunnah Political Thought: A Historical Re-reading up to the 9th Century AH

Muḥammad Ḥājitaqī *

Department of Islamic History, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. (m_hajitaghi@sbu.ac.ir)

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Recived: 2026/1/20
Revised: 2026/6/30
Accepted: 2026/7/1

Cite this article:
Ḥājitaqī, M. (2026).
"The Theory of *Naṣṣ*
and Its Place in Ahl al-
Sunnah Political
Thought: A Historical
Re-reading up to the
9th Century AH".
Ayeneh Marefat,
26(87), 83-104 (In
Persian).

<https://doi.org/10.48308/jipt.2026.243263.1743>

ABSTRACT

This research examines the place of the "Theory of *Naṣṣ*" (textual designation) in Ahl al-Sunnah political thought up to the 9th century AH. Shī'a grounds the legitimacy of the Imāma in divine *Naṣṣ*, whereas the prevailing Sunnī tradition emphasizes election and bay'a (allegiance). Nevertheless, currents such as Ahl al-Ḥadīth, the Ḥanābila, and some ascetics have utilized the Theory of *Naṣṣ* to counter Shī'ism and defend the legitimacy of the Rightly Guided Caliphs. In Sunnī tradition, this theory has a secondary and reactive construct, having been pursued from the early centuries by sects such as the Bakriyya, the Murji'a, and the Karrāmiyya, and manifesting in later centuries in the form of prophetic narrations. The proposition of the Theory of *Naṣṣ* is linked, on the one hand, to the caliphate as the focal point of the Theory of Election (ikhtiyār), and on the other hand, to the spread of Shī'ism and Sufism. The main finding is that, despite the contrast between the Theory of *Naṣṣ* and the Sunnī discourse of legitimacy, the circumstances of the caliphate's fall and the ascendancy of Shī'ī-Ṣūfī thought brought about a significant transformation, turning the Theory of *Naṣṣ* from a confrontational discourse into a part of the theory of legitimacy among some Sunnī scholars.

Keywords: Ahl al-Sunnah, Political Thought, Legitimacy, Theory of *Naṣṣ*, Theory of Election.

* Corresponding Author Email Address: m_hajitaghi@sbu.ac.ir
DOI: <https://doi.org/10.48308/jipt.2026.243263.1743>

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

Extended Abstract

Introduction

In Shī'ī political thought, the theory of "divine designation" (naṣṣ) constitutes the cornerstone of the imamate's legitimacy, resting upon explicit divine appointment of the Imam by the Prophet or the preceding Imam. Conversely, mainstream Sunnī political thought predominantly grounds caliphal legitimacy on the theory of "election" (ikhtiyār) and popular allegiance, regarding the imamate as a conventional and social institution. However, this research demonstrates that throughout Islamic history, significant currents within Sunnism have gravitated toward the theory of naṣṣ. The study addresses the question: what has been the position of the naṣṣ theory in Sunnī political thought, and how has it evolved historically? The central hypothesis posits that the naṣṣ theory in Sunnism constitutes a secondary, reactive, and context-dependent construct that emerged in three major waves, its intensity fluctuating in response to Shī'a discursive pressure, caliphal legitimacy crises, and intra-sectarian rivalries.

Discussion

The findings reveal that the earliest roots of the naṣṣ theory in Sunnism trace back to the early Islamic centuries. Figures such as Ḥasan al-Baṣrī (21-110 AH) were among the first to allude to an "implicit designation" (naṣṣ khafī) regarding Abū Bakr. In the 2nd century AH, the Bakriyya sect emerged, asserting an explicit and recurrent naṣṣ for Abū Bakr; according to Ibn Abī al-Ḥadīd, this was a direct reaction to Shī'a texts concerning 'Alī's imamate. Concurrently, certain Khārījī factions, including the Ibādīyya and Bayhasiyya, also adhered to naṣṣ for Abū Bakr, while the Murjī'a were likewise counted among proponents of naṣṣ. In the 3rd century, Aḥmad ibn Ḥanbal (164-241 AH), through his use of the term "khalīfat al-rasūl" (successor of the Messenger) in the sense of delegation (istikhāf), evidenced an acceptance of some form of divine designation in prophetic succession. The Karrāmiyya, led by Muḥammad ibn Karram (d. 255 AH), represented another naṣṣ-oriented current during this period.

An examination of ḥadīth collections demonstrates that naṣṣ-oriented traditions in authoritative Sunnī compilations—such as Ṣaḥīḥ al-Bukhārī, Ṣaḥīḥ Muslim, and Musnad Ibn Ḥanbal—fall into two main categories: "implicit designation" (naṣṣ khafī), which indirectly establishes caliphal legitimacy through virtues (manāqib), charismata (karāmāt), and concepts like allegiance and disassociation (tawallī and tabarrī); and "explicit designation" (naṣṣ jalī), which directly affirms the caliphate and imamate of the Rāshidūn caliphs. The explicit designation traditions themselves divide into four categories: those addressing Abū Bakr's caliphate exclusively (e.g., the ḥadīth of the woman who came to the Prophet, the dream ḥadīth, and the writing ḥadīth); those affirming both the first and second caliphs (e.g., the imitative prayer ḥadīth and the scale ḥadīth); those addressing 'Uthmān or the first three caliphs, rooted in 'Uthmānī thought; and those framed within the theory of tarbī' (the fourfold order), which emerged from the second half of the 2nd century onward.

In opposition to these naṣṣ-oriented currents, prominent Sunnī theologians from the 4th to 6th centuries AH firmly established election theory as the authentic foundation of legitimacy. Al-Qāḍī 'Abd al-Jabbār in al-Mughnī, al-Bāqillānī in al-Tamhīd, 'Abd al-Qāhir al-Baghdādī in Uṣūl al-Dīn, al-Māwardī in al-Aḥkām al-Sultāniyya, and al-Ghazālī in Faḍā'il al-Bāṭiniyya all rigorously critiqued the naṣṣ theory, emphasizing consensus (ijmā'), consultation (shūrā), and allegiance (bay'a) as the foundations of legitimacy. Nevertheless, the fall of the 'Abbāsid caliphate in 656 AH, coinciding with the influence of Sufī mysticism (particularly Ibn 'Arabī's doctrines of walāya and al-insān al-kāmil) and the expansion of Shī'ism under Ilkhanid patronage, created the conditions for the return of naṣṣ theory to the forefront.

Abū 'Abd Allāh al-Qurṭubī (d. 671 AH), in his Qur'ānic exegesis, was the first to introduce naṣṣ theory alongside other legitimacy theories as a constituent element of Sunnī political thought, noting that currents such as the Ḥanābila, Ahl al-Ḥadīth, followers of Ḥasan al-Baṣrī, the Bakriyya, and some Khārījīs believed in naṣṣ for Abū Bakr. Ibn Taymiyya (d. 728 AH), influenced by Ibn Ḥazm al-Andalusī, took the final step in systematizing the naṣṣ theory in Minhāj al-Sunna. By collecting explicit and implicit designation traditions from the most authentic Sunnī sources, relying on consensus, and referencing the views of the pious predecessors (salaf), he transformed naṣṣ for Abū Bakr into a coherent and well-argued theory,

consolidating it against Shī'a perspectives. Ibn Taymiyya further undermined the Shī'a position by highlighting the diversity of opinion among Shī'a sects on *naṣṣ* (over twenty-two factions) and contrasting this fragmentation with the Sunnī consensus on the first three caliphs.

Conclusion

This research concludes that the *naṣṣ* theory in Sunnī political thought, contrary to the static and monolithic image of Sunnism as uniformly grounded in election theory, possesses a dynamic, plural, and context-sensitive history. The theory manifested in three major historical contexts: first, during the 1st–3rd centuries AH, as a defensive-polemical reaction to Shī'a claims regarding the designated imamate, wherein factions like the Bakriyya, certain Khārijīs, and the Murji'a sought to construct a "parallel designation" for Abū Bakr to break the Shī'a monopoly on divine legitimacy. Second, during the 7th–8th centuries AH, coinciding with the collapse of the caliphate (the epicenter of election theory), the rise of Sufi mysticism, and the expansion of Shī'ism—a period in which al-Qurṭubī and Ibn Taymiyya transformed *naṣṣ* into an offensive, systematic tool for redefining legitimacy in the absence of an effective caliphate. Third, during periods of political stability, when *naṣṣ* theory was again marginalized in favor of election theory.

The key finding is that the *naṣṣ* theory in Sunnism lacks intrinsic religious and theological authenticity; rather, it constitutes a secondary, reactive, and context-dependent construct whose intensity fluctuates in response to three primary factors: Shī'a discursive pressure, caliphal legitimacy crises, and intra-sectarian rivalries with Mu'tazilites and Sufis. In contrast, the dominant Sunnī narrative (represented by theologians such as al-Qāḍī 'Abd al-Jabbār, al-Bāqillānī, al-Māwardī, and al-Ghazālī) consistently upheld election and allegiance as the authentic basis of legitimacy, critically marginalizing the *naṣṣ* theory. Nevertheless, even this dominant current was compelled to engage with *naṣṣ*, attesting to its persistent and influential presence in the history of Sunnī political thought. This research demonstrates that a historical and analytical re-reading of the *naṣṣ* theory transforms the conventional image of Sunnī political thought into a dynamic, situated, and pluralistic picture, enabling a deeper understanding of internal diversity, inter-sectarian interaction, and the mechanisms of political legitimacy reconstruction in the Islamic world.

نظریه نصّ و جایگاه آن در اندیشه سیاسی اهل سنت: بازخوانی تاریخی تا سده نهم هجری

محمد حاجی تقی *

گروه تاریخ اسلام، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. (m_hajitaghi@sbu.ac.ir)

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخچه مقاله: دریافت: ۱۴۰۴ / ۱۰ / ۳۰ بازنگری: ۱۴۰۵ / ۴ / ۹ پذیرش: ۱۴۰۵ / ۴ / ۱۰ استناد به این مقاله: حاجی تقی، م. (۱۴۰۵). «نظریه نصّ و جایگاه آن در اندیشه سیاسی اهل سنت: بازخوانی تاریخی تا سده نهم هجری»، <i>آینه معرفت</i>، ۲۶(۸۷)، ۸۳-۱۰۴.	این پژوهش جایگاه نظریه «نصّ» را در اندیشه سیاسی اهل سنت تا سده نهم هجری واکاوی می‌کند. شیعه مشروعیت امامت را بر نصّ الهی می‌نهد، اما سنت غالب اهل سنت بر انتخاب و بیعت تأکید دارد. باین حال، جریان‌هایی چون اهل حدیث، حنابلّه و برخی زهاد برای مقابله با شیعه و دفاع از مشروعیت خلفای راشدین از نظریه نصّ بهره گرفته‌اند. این نظریه در اهل سنت ساختاری ثنائی و واکنشی دارد و از قرون نخستین فرقه‌هایی چون بکریه، مرجعه و کرامیه آن را پیگیری کردند، و در قرون بعدی در قالب روایات نبوی بروز یافت. طرح نظریه نصّ با خلافت به مثابه قانون نظریه انتخاب، از یک سو، و رواج تشیع و تصوف، از سوی دیگر، پیوند دارد. یافته اصلی آن است که، علی‌رغم تقابل نظریه نصّ با گفتمان مشروعیت سنی، شرایط سقوط خلافت و غلبه اندیشه شیعی - صوفی، تحولی معنادار ایجاد کرد و نظریه نصّ را از گفتمانی تقابلی به بخشی از نظریه مشروعیت نزد برخی صاحب‌نظران اهل سنت تبدیل ساخت. کلیدواژه‌ها: اهل سنت، اندیشه سیاسی، مشروعیت، نظریه نصّ، نظریه انتخاب

<https://doi.org/10.48308/jipt.2026.243263.1743>

* رایانامه نویسنده مسئول: m_hajitaghi@sbu.ac.ir

شناسه دیجیتال مقاله: <https://doi.org/10.48308/jipt.2026.243263.1743>

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

مقدمه

در اندیشه سیاسی شیعه، «نصّ» محور اصلی مشروعیت امامت است و به معنای تعیین صریح و الهی امام از سوی پیامبر یا امام پیشین به فرمان خداوند به کار می‌رود. شیعه باور دارد که امامت منصبی قدسی و ادامه ولایت الهی است و بنابراین مشروعیت آن نمی‌تواند بر رأی مردم، شورا یا اجماع استوار باشد. از نظر این دیدگاه، امام منصوص جایگاهی فراتر از رهبری سیاسی دارد و، به دلیل برخورداری از ویژگی‌هایی چون عصمت، علم الهی و هدایتگری، تنها از طریق انتخاب الهی می‌تواند تعیین شود. چنین مبنایی امامت را در قلمرو الهیات قرار می‌دهد و آن را از فرایندهای عرفی و اجتماعی جدا می‌سازد. بر این اساس، شیعه الگوهای تاریخی گزینش خلفای نخستین را معیار مشروعیت نمی‌داند و آن را زیرمجموعه تصمیم‌های بشری تلقی می‌کند که فاقد پشتوانه الهی‌اند. از دیدگاه شیعی، تنها نصّ می‌تواند زنجیره پیوسته هدایت الهی را پس از پیامبر تضمین کند و از انحراف جامعه جلوگیری کند. نتیجه چنین رویکردی آن است که مشروعیت سیاسی از «بالا»، یعنی از ناحیه خداوند، سرچشمه می‌گیرد و پذیرش یا عدم پذیرش مردم تنها در تحقق بیرونی حکومت مؤثر است، نه در اصل مشروعیت امام.

درمقابل، اندیشه سیاسی اهل سنت بر مفهوم «انتخاب» استوار است و مشروعیت خلافت را نتیجه بیعت امت می‌داند. این نظریه، با تکیه بر تجربه تاریخی صدر اسلام و شیوه گزینش خلفای راشدین، امامت را نهادی عرفی معرفی می‌کند. هیچ نصّ الهی الزام‌آوری در تعیین جانشین پیامبر وجود ندارد و امت موظف است، براساس مصلحت و اجماع اجتماعی، فردی را برای اداره امور سیاسی برگزیند. بنابراین، مشروعیت سیاسی از اراده انسان‌ها نشئت می‌گیرد. به همین دلیل، در این سنت، انواع الگوهای انتخاب — از شورا و بیعت عمومی تا تعیین خلیفه توسط خلیفه پیشین — معتبر دانسته شده و ملاک مشروعیت به پذیرش عمومی و تحقق عملی قدرت وابسته است. پذیرش این مبانی سبب شده است که متکلمان سنی به نقد جدی نظریه نصّ پردازند؛ زیرا اثبات نصّ همه بنیان‌های مشروعیت انتخابی را متزلزل می‌کند. درنهایت، این نظریه مشروعیت سیاسی را از «پایین»، یعنی از سوی مردم، می‌داند و قدرت را محصول فرایندهای بشری و اجتماعی تلقی می‌کند، نه تعیینی الهی.

با وجود این، در کنار نظریه اهل سنت درباره انتخاب، دیدگاه‌های متناقضی هم در بستر تاریخی بروز کرد؛ بدین معنی که فرقه‌هایی از اهل سنت، براساس نظریه شیعیان، نوعی نظریه نصّ را برای انتخاب خلیفه پذیرفتند. مهم‌ترین علت این گرایش مواجهه مستقیم اهل سنت با نظریه رقیب شیعی بوده است؛ چهارچوبی معنایی که مشروعیت امامت را بر «نصّ الهی» بنا می‌کرد و برای امام ویژگی‌هایی فراتر از رهبری سیاسی قائل بود. در شرایطی که شیعه با استناد به نصّ جایگاه ویژه‌ای برای امام تعریف می‌کرد، برخی گروه‌های سنی، برای پاسخ‌گویی به این ادعا و کاهش انحصار شیعه بر مفهوم «امام منصوص»، نسخه‌ای سنی از نظریه نصّ را مطرح کردند. هدف این جریان آن بود که نشان دهند ادعای نصّ به شیعه اختصاص ندارد و در میان برخی از فرق سنی نیز نمونه‌هایی از آن دیده می‌شود. از این طریق، تلاش می‌کردند مزایای کلامی و اعتقادی را که شیعه برای امام منصوص برمی‌شمرد تضعیف کنند و گفتار غالب شیعی را به منزله دیدگاهی مشابه برخی فرقه‌های افراطی و حاشیه‌ای اهل سنت جلوه دهند. به بیان دیگر، این گرایش نص‌گرایانه در دل اهل سنت در ابتدا بیشتر کارکردی جدلی و دفاعی داشت، نه تلاشی منسجم برای بازسازی مشروعیت خلافت.

حال این پژوهش به بررسی این سؤال می‌پردازد که نظریه نصّ در اندیشه سیاسی اهل سنت چه جایگاهی داشته و چگونه در طول تاریخ شکل گرفته و توسعه یافته است؟ مدعای پی‌گرفته‌شده این است که نظریه نصّ در اندیشه سیاسی اهل سنت، هرچند در سطح نظریه رسمی کم‌رنگ و حاشیه‌ای به نظر می‌رسد، در طول تاریخ از آغازین سده‌های اسلامی

تا سده‌های میانه — به‌ویژه در میان جریان‌های اهل حدیث، حنابله، خوارج و برخی فرقه‌های زهدگرای سنی — به‌مثابه واکنشی جدلی در برابر ادعاهای شیعه به‌منظور تثبیت مشروعیت خلفای راشدین شکل گرفته و تداوم یافته است. این جریان‌ها با استفاده از نصّ خفی و نصّ جلی و بهره‌گیری از منابع حدیثی معتبر تلاش کرده‌اند مشروعیت الهی یا منصوص بودن امام را در قالبی سنی بازسازی کنند، و تحولات سیاسی، فرهنگی و تصوف در دوره‌های بعدی، به‌ویژه در آثار قرطبی و ابن تیمیه موجب نظام‌مند شدن و تعمیق این نظریه در چهارچوب اندیشه سیاسی اهل سنت شده‌اند. این نظریه ریشه‌هایی در میراث حدیثی و فکری برخی گروه‌های سنی داشت؛ احادیثی که بعدها در مجموعه‌های روایی سنی پراکنده شد و زمینه را برای شکل‌گیری جریان‌های نصّ‌گرا فراهم کرد. این جریان‌ها در اصل بخشی از طیف‌های حاشیه‌ای و کمترشناخته‌شده اهل سنت بودند که تحت سیطره نظریه رسمی خلافت (مبتنی بر انتخاب) امکان ظهور علنی و نقش‌آفرینی گسترده نیافتند. اما، در سطح اعتقادی و روایت‌پردازی، باوری به تعیین الهی برخی امامان یا خلفا وجود داشت که بعدها در آثار کلامی به‌صورت گذرا ثبت شد. بااین‌حال، چون دیدگاه رسمی اهل سنت این دیدگاه‌ها را تهدیدی برای نظریه انتخاب می‌دید، آگاهانه آن‌ها را به حاشیه راند و منابع کلامی تنها به اشاره‌ای مختصر درباره آنان بسنده کردند.

بررسی شکل‌گیری و تطور نظریه نصّ در میان بخشی از اهل سنت از نظر معرفتی واجد اهمیت است؛ زیرا تصویر رایج از اندیشه سیاسی اهل سنت آن را به‌طور یکپارچه بر محور نظریه انتخاب و بیعت معرفی می‌کند، حال آنکه شواهد تاریخی و حدیثی نشان می‌دهد جریان‌هایی از نصّ‌گرایی نیز در سنت سنی حضور داشته‌اند. مطالعه این جریان‌های حاشیه‌ای امکان بازسازی تنوع درونی اندیشه خلافت، فهم لایه‌های کمتر دیده‌شده تاریخ کلام اسلامی و تبیین سازوکارهای تعامل و تأثیر متقابل میان دو بنیان اندیشه‌ای بزرگ شیعه و سنی را فراهم می‌کند. از این منظر، پژوهش حاضر شکافی را در ادبیات کلامی - سیاسی پُر کرده و به درک دقیق‌تر تحول مفاهیم مشروعیت سیاسی در جهان اسلام یاری می‌رساند. در شرایط کنونی مطالعات تاریخی، که بازخوانی انتقادی میراث حدیثی و کلامی با روش‌های نوین اهمیت یافته، بازسازی هویت فکری این جریان‌ها و واکاوی جایگاهشان در برابر روایت رسمی اهل سنت ضرورتی مضاعف پیدا می‌کند. افزون بر این، فهم پویایی رقابت‌های گفتمانی شیعه و سنی و پیامدهای آن برای شکل‌گیری برداشت‌های متنوع از مشروعیت سیاسی، برای تحلیل‌های معاصر در حوزه اندیشه سیاسی اسلام، اهمیت راهبردی دارد و زمانه کنونی پژوهش را به طرح دوباره این مسئله نیازمند می‌سازد.

به‌هرحال، این پژوهش درصدد است تا برای معرفی این فرقه‌ها ابتدا، براساس اخبار منابع کلامی، توالی تاریخی بروز و ظهور این فرقه‌ها را تا حد امکان بازسازی کند و سپس، با اتکا به منابع حدیثی، هویت فکری این نظریه (نصّ در اندیشه سیاسی اهل سنت) و تحولات آن را بررسی کند. در ادامه، به واکنش متکلمان شاخص اندیشه سیاسی اهل سنت و شکل قرائت این اندیشه در آثارشان می‌پردازیم و درنهایت جایابی و تطور نظریه نصّ در ساختار فکر سیاسی اهل سنت در بستر تاریخی قرون هشتم و نهم هجری را نشان می‌دهیم.

درباره پیشینه پژوهش هم باید توضیح داد که مطالعات مربوط به اندیشه سیاسی اهل سنت، چه در منابع فارسی و چه در پژوهش‌های انگلیسی، عمدتاً بر تبیین نظریه رسمی خلافت، مبانی مشروعیت سیاسی و سازوکارهای قدرت در سنت سنی متمرکز بوده‌اند. در این چهارچوب، مشروعیت حکومت غالباً بر مفاهیمی چون بیعت، شورا، اجماع امت و تحقق عملی قدرت استوار دانسته شده و امامت یا خلافت به‌مثابه نهادی عرفی و اجتماعی تحلیل شده است. درنتیجه، به نقش

جریان‌های حاشیه‌ای و به‌ویژه کارکرد نظریه «نصّ» در میان برخی فرق و متکلمان کمتر به‌طور مستقل و نظام‌مند توجه شده است.

در منابع فارسی، فیرحی (۱۳۷۵) در مقاله «مبانی اندیشه‌های سیاسی اهل سنت» به بررسی اصول کلی اندیشه سیاسی سنی پرداخته و نشان داده است که چگونه مفاهیمی مانند شورا، بیعت و اطاعت از حاکم در بستر تاریخی صدر اسلام شکل گرفته‌اند. این پژوهش تصویری کلان از ساختار مشروعیت سیاسی در سنت اهل سنت ارائه می‌دهد، اما به جریان‌های نص‌گرای سنی و واکنش‌های کلامی آنان در برابر نظریه نصّ شیعی نمی‌پردازد. میرعلی (۱۳۹۱) در مقاله «نظریه اطاعت از حاکم جائر در فقه سیاسی اهل سنت»، با تمرکز بر فقه سیاسی، بر ضرورت حفظ نظم اجتماعی و تقدم ثبات سیاسی تأکید کرده و مشروعیت حکومت را امری اجتماعی و عملی دانسته است. با وجود اهمیت این تحلیل، بحثی از امکان مشروعیت الهی یا نصّ در چهارچوب سنی در آن دیده نمی‌شود. بستانی (۱۳۹۵) در پژوهش «واقع‌گرایی سیاسی اهل سنت و جماعت» نشان می‌دهد که اندیشه سیاسی اهل سنت غالباً واکنشی عمل‌گرایانه به بحران‌های سیاسی بوده و کمتر به آرمان‌گرایی الهیاتی گرایش داشته است. این نتیجه‌گیری، هرچند در توصیف جریان غالب صحیح است، موجب نادیده گرفتن جریان‌های حاشیه‌ای نص‌گرا شده است. پیری و کریمی‌والا (۱۳۹۸) نیز در مقاله «مشروعیت حاکمیت از دیدگاه فقه اهل سنت» مشروعیت سیاسی را به اراده مردم و تحقق قدرت پیوند می‌زنند و نظریه انتخاب را مبنای اصلی خلافت می‌دانند، بی‌آنکه به تلاش‌های سنی برای بازسازی نوعی مشروعیت منصوص اشاره کنند.

در حوزه مطالعات انگلیسی، آثار کلاسیک — مانند کتاب *اندیشه سیاسی اسلامی: مقدمه* (Islamic Political Thought: An Introduction) نوشته بوئرینگ (۲۰۱۲) و پژوهش واگمیکرز (۲۰۲۰) با عنوان *اخوان المسلمین در اردن* (The Muslim Brotherhood in Jordan) درباره اندیشه سیاسی سنی — تصویری تاریخی از تطور نظریه خلافت ارائه می‌دهند. این آثار نشان می‌دهند که سنت سنی به‌طور کلی از نظریه انتخاب دفاع کرده است، اما درعین حال اشاره‌های پراکنده‌ای به حضور گرایش‌های نص‌محور در میان اهل حدیث و حنابله دارند. باین‌حال، این اشارات اغلب جنبه توصیفی داشته و به تحلیل مستقل نظریه نصّ سنی منجر نشده‌اند. مطالعات پژوهشگرانی چون السرحان (۲۰۰۶) در کتاب *سکوت‌گرایی سیاسی در اسلام* (Political Quietism in Islam) نیز نشان می‌دهند که مفاهیمی مانند تعیین الهی حاکم یا امام، حتی در سنت سنی، بسیار محدود و عمدتاً با کارکردی تثبیتی و دفاعی حضور داشته‌اند، اما این موضوع به‌منزله یک جریان فکری مستقل پیگیری نشده است.

در این میان، پژوهش‌های مربوط به ابن تیمیه جایگاه ویژه‌ای دارند. آثار انگلیسی متعددی از جمله *اندیشه سیاسی ابن تیمیه* (the Political Thought of Ibn Taymiyyah) (Qamar-ud-Din Khan, 1973)، سیاست، حقوق و جامعه در اندیشه اسلامی: *لحظه تیمیه* (Politics, Law and Community in Islamic Thought: The Taymiyyan Moment) (Anjum, 2012) و *اسلام و دولت در اندیشه ابن تیمیه* (Islam and the State in Ibn Taymiyya) (Islam & Eryigit, 2022) به بررسی نظام‌مند اندیشه سیاسی ابن تیمیه پرداخته‌اند. این پژوهش‌ها نشان می‌دهند که ابن تیمیه، ضمن پایبندی به چهارچوب سنی و نفی نظریه شیعی نصّ، از احادیث و شواهد نقلی برای تثبیت مشروعیت خلفای راشدین بهره می‌گیرد و نوعی «نصّ خفی» یا مشروعیت الهی غیرصریح را برای خلافت اولیه بازسازی می‌کند. برای مثال، فصلی از کتاب *الجمیل* (۲۰۱۰) درباره مناظره فکری ابن تیمیه با علامه حلی اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا نشان می‌دهد که بخش مهمی از صورت‌بندی اندیشه سیاسی ابن تیمیه واکنشی مستقیم به ادعاهای شیعی درباره امامت منصوص بوده است. در این

چهارچوب، ابن تیمیه می‌کوشد، بدون پذیرش مبانی الهیاتی شیعه، نشان دهد که خلافت خلفای راشدین نیز با نوعی تأیید الهی و نصّ غیرصریح همراه بوده است.

با وجود این، حتی در پژوهش‌های گسترده مربوط به ابن تیمیه، نظریه نصّ در اندیشه سیاسی اهل سنت غالباً به صورت پراکنده و ذیل مباحث مشروعیت یا منازعات کلامی بررسی شده و کمتر به مثابه جریانی تاریخی با تداوم و تحول خاص خود تحلیل شده است. به طور کلی، می‌توان گفت که ادبیات موجود، چه فارسی و چه انگلیسی، بر نظریه رسمی انتخاب و بیعت تمرکز داشته‌اند و به جریان‌های نصّ‌گرای سنی، کارکرد جدلی آنان در برابر شیعه و نقش متفکرانی چون ابن حزم و ابن تیمیه در نظام‌مند کردن این گرایش کمتر توجه شده است.

پژوهش حاضر با تمرکز بر نظریه نصّ در اندیشه سیاسی اهل سنت می‌کوشد این خلأ را جبران کند. این تحقیق با بازسازی سیر تاریخی گرایش‌های نصّ‌محور از سده‌های نخستین تا قرون میانه، تحلیل واکنش‌های کلامی اهل سنت در برابر نظریه امامت شیعی و بررسی نقش ابن تیمیه در تعمیق و سامان‌دهی این رویکرد تلاش می‌کند تصویری دقیق‌تر از تنوع و پویایی اندیشه سیاسی سنی ارائه دهد و تعامل فکری شیعه و سنی را در مسئله مشروعیت سیاسی روشن‌تر سازد. درواقع، این پژوهش از چهارچوب «واکنش گفتمانی» استفاده می‌کند. فرض بر آن است که نظریه نصّ در اندیشه اهل سنت، برساختی ثانوی و جدلی در پاسخ به گفتمان نصّ‌محور شیعه بوده است. بنابراین، به جای پرسش «چه کسانی قائل به نصّ بودند؟»، پرسش اصلی این است: «هر بار در کدام بافتار تاریخی، کدام کارکرد سیاسی - کلامی، بازخوانی نظریه نصّ ضروری بوده است؟»

بازخوانی تاریخی و حدیثی نظریه نصّ در اهل سنت

از آغازین سده‌های اسلامی، نشانه‌هایی از گرایش به نظریه نصّ در میان اهل سنت دیده می‌شود که ریشه‌های آن را می‌توان در شخصیت‌هایی چون حسن بصری (۱۱۰-۲۱۰ق) بازشناخت. منابع تاریخی و کلامی حسن بصری را یکی از نخستین پیشوایان اهل سنت معرفی کرده‌اند و برخی جریان‌های نصّ‌گرای اهل سنت را به او نسبت داده‌اند. این منابع اغلب به «نصّ خفی» اشاره دارند و از ابوبکر به منزله امام یا خلیفه منصوب یاد می‌کنند (تفتازانی، ۱۴۰۱: ۲/ ۲۸۳)، نشانه‌ای از آنکه حتی در آغاز افرادی در سنت سنی تمایلی به پذیرش جنبه‌ای الهی و تعیین‌شده از پیش برای خلافت داشته‌اند، هرچند این تمایلات عمدتاً در حد اشاره یا نصوص غیرصریح باقی مانده است و تحلیل آن‌ها می‌تواند درک ریشه‌های فکری جریان‌های نصّ‌گرا و نسبت آن‌ها با روایت غالب رسمی اهل سنت را روشن سازد.

با ظهور فرقه‌های مشخص‌تر، این گرایش در قالب جریان‌هایی چون بکر به نمود یافت. بکر بن اخت عبدالواحد بن زیاد، از ساکنان بصره و مشهور به زهد، مؤسس این فرقه بود و فعالیت آنان به طلعه قرن دوم هجری و اواخر دوره اموی بازمی‌گردد (اشعری، ۱۴۰۰: ۲۸۶؛ قاسم الساعدی، ۱۴۲۹: ۱۰۸). منابع کلامی بر استمرار استناد فرقه بکر به نصّ صریح و متواتر بر ابوبکر تأکید کرده‌اند (غزالی، ۱۴۲۲: ۱۲۴). برخی متون ایشان را دارای دیدگاه‌های افراطی و گاه خوارجی معرفی کرده‌اند (ابن حجر، ۱۹۷۱: ۲/ ۶۰) و البته با تعدادی کم معرفی کرده‌اند (بغدادی، ۱۴۰۸: ۱۹؛ سیدمرتضی، بی‌تا: ۲/ ۱۱۰-۱۰۹). ابن ابی‌الحدید، شکل‌گیری این فرقه را واکنشی به نصوص شیعه درباره امامت امام علی^(ع) می‌داند که نشان‌دهنده نقش جدل‌های میان مذاهب در شکل‌دهی جریان‌های فرعی اهل سنت است.

هرچند نمی‌توان خوارج را در چهارچوب فرقه‌های سنی جای داد، از این منظر که فرقه‌ای غیرشیعی‌اند، پدیده گرایش به نظریه نصّ به خلفای نخستین در میان ایشان قابل ملاحظه است؛ دیدگاهی که با نظریه نصّ اهل سنت هم‌پوشانی دارد.

فرقه اباضیه، منتسب به عبدالله بن اباض و از فعال‌ترین گروه‌های خوارج در بصره، به نصّ بر ابوبکر اعتقاد داشت و توانست در شمال افریقا دولت بنی‌رستم را تأسیس کند. این گروه ارتباط نزدیکی با جریان اهل سنت داشت (ابن‌بابویه، ۱۳۶۳: ۱/ ۱۰۴). از دیگر فرقه‌های خوارج، که قائل به نصّ شناخته شده‌اند، فرقه بیهسیه است که منشعب از اباضیه و منسوب به ابوبیسه هیصم بن جابر بصری است (مسعودی، بی‌تا: ۱/ ۲۹۱). این فرقه با افراط در نصّ‌گرایی سعی در پُر کردن خلأ مشروعیت‌سازی برای خلفای نخستین داشتند؛ خلأیی که بر اثر هجمه‌های امامیه بر «عدم نصّ بر ابوبکر» ایجاد شده بود. بررسی این جریان‌ها نشان می‌دهد که حتی در چهارچوب گروه‌های حاشیه‌ای به مفاهیم نصّ به شکل قابل‌ملاحظه‌ای توجه شده و این مفاهیم ترویج شده‌اند.

در همین دوران، مرجئیان نیز که در قرن اول و دوم هجری در عراق به‌ویژه بصره و خراسان فعالیت گسترده‌ای داشتند به‌گونه‌ای به نصّ‌گرایی مرتبط شده‌اند. منابع گروهی از مرجئیان را در شمار معتقدان به نصّ معرفی کرده‌اند (حمیری، ۱۹۷۲: ۱۵۴)، هرچند اطلاعات دقیق درباره نحوه اعتقاد و تفسیر آنان محدود و پراکنده است. این امر نشان می‌دهد که گرایش به نصّ‌گرایی تنها مختص گروه‌های خوارجی یا اهل حدیث نبوده، بلکه حتی در فرقه‌های گسترده‌تر و اثرپذیر از سنت سنی نیز حضور داشته است.

تداوم این جریان‌ها در قرن‌های بعدی میان برخی از اهل حدیث (نوبختی، ۱۴۰۴: ۸) نیز قابل‌مشاهده است. احمد بن حنبل (۱۶۴-۲۴۱ق) از جمله شخصیت‌هایی است که پیروان نظریه نصّ او را مرتبط با این گرایش معرفی کرده‌اند. (عبدالله بن سلمان، ۱۴۱۶: ۱/ ۳۶۹-۳۷۰) منابع حدیثی و کلامی به غضب ابن حنبل بر کسانی اشاره دارند که به استخلاف ابوبکر اعتقاد نداشتند و تصریح دارند که او اصطلاح «خلیفه‌الرسول» را در معنای استخلاف به کار برده (عبدالله بن سلمان، ۱۴۱۶: ۱/ ۳۷۰) که گواهی بر پذیرش جنبه‌ای از نصّ و مشروعیت الهی در تعیین جانشین پیامبر است. این امر استمرار جریان نصّ‌گرایی در میان گروه‌های اهل حدیث را نشان می‌دهد.

در حوزه کلامی قاضی عبدالجبار محمد بن کرام (وفات ۲۵۵ ه‍.ق)، پیشوای فرقه کرامیه، را در مقام یکی دیگر از قائلین به نصّ معرفی کرده است (عبدالکریم عثمان، ۱۹۷۱: ۵۳۱). با توجه به گستردگی جغرافیای این فرقه و صبغه کلامی ایشان می‌توان گفت که جریان‌های نصّ‌گرا نه تنها در قرون اولیه، بلکه تا سده سوم هجری نیز فعال بوده‌اند و نفوذی مستمر در عرصه‌های کلامی اهل سنت داشته‌اند.

این روند در قالب فرقه ظاهریه یا حشویه نیز قابل‌ردیابی است که منشأ خود را از حلقه علمی حسن بصری در بصره می‌دانستند. گرچه اصطلاح حشویه به‌طور عام برای فرقه‌های ظاهرگرا به کار رفته، منابع متعدد آن را برای معرفی عثمانیان و اهل حدیث نیز به کار برده‌اند. (مسعودی، ۱۴۰۴: ۳/ ۱۹۴) با توجه به گستردگی منابع، می‌توان جمع‌بندی کرد که گروه‌های حشویه و فرقه‌های مشابه، گرچه با نقدهایی از سوی برخی از اهل سنت روبه‌رو شده‌اند (حسینی میلانی، ۱۳۷۶: ۱/ ۲۷-۴۶)، تبار جریان‌های نصّ‌گرا در اهل سنت شناخته می‌شوند که اغلب منشأ آن‌ها شهر بصره بوده و بیشتر آن‌ها شامل اهل حدیث و خوارج بوده‌اند. این گروه‌ها در تقابل مستقیم با جریان تشیع در قرون اولیه قرار داشتند و برخی منابع آنان را دایه‌داران نظریه نصّ معرفی کرده‌اند. (تفتازانی، ۱۴۰۱: ۲/ ۲۸۳؛ قاضی عبدالجبار، ۱۹۶۵: ۲۰/ ۱/ ۱۸۲).

اما آنچه از میراث جریان‌های نصّ‌گرا در اهل سنت باقی مانده، فراتر از اشاره‌های پراکنده در منابع کلامی و تاریخی، احادیثی است که در مجامیع حدیثی و مصادر تاریخی اهل سنت گرد آمده‌اند و نشان می‌دهند این فرقه‌ها چگونه در تمسک به نصّ خفی یا جلی بر خلفای نخستین پای می‌فشردند. بررسی این احادیث، حتی اگر پراکنده و غیرمنسجم

باشند، امکان بازسازی شاکله فکری و مضمون اعتقادی این جریان‌ها را تا حد امکان فراهم می‌آورد و به ما می‌گوید که گرایش به نصّ در میان گروه‌های اهل سنت تنها جریانی جزئی یا محدود نبوده، بلکه با پیوندی مستقیم با پرسش‌های مشروعیت سیاسی و تبیین جایگاه خلافت همراه بوده است.

دسته اول این منابع مجامع حدیثی اصلی اهل سنت‌اند که اغلب در قرن سوم هجری تدوین شده‌اند و شامل آثار بنیادینی مانند المصنف ابن ابی شیبہ (وفات ۲۳۵ق) (ابن ابی شیبہ، ۱۴۰۹: ۷/۴۷۳)، الجامع الممسند/الصحيح بخاری (وفات ۲۵۶ق) (بخاری، ۱۴۲۲: ۷/۷، ۱۲۶/۸)، صحيح مسلم (وفات ۲۶۱ق) (مسلم النیسابوری، بی‌تا: ۷/۱۱۰) و مسند احمد بن حنبل (احمد بن حنبل، بی‌تا: ۵/۳۸۲) و مسند ابی یعلی الموصلی (وفات ۳۰۷ق) (ابی یعلی، ۱۴۰۷: ۷/۴۵ و ۸/۲۹۵) می‌شوند. این آثار، گرچه در ظاهر مجموعه‌هایی حدیثی‌اند، در تحلیل محتوایی خود بازتابی از تلاش فرقه‌های نصّ‌گرا برای تثبیت مشروعیت الهی خلفای نخستین در مقابل دعاوی شیعیان درباره امامان خود است.

دسته دوم منابع آثاری هستند که در وضع حدیث تدوین شده و عمدتاً از قرن ششم تا دهم هجری به رشته تحریر درآمده‌اند. محتوای این منابع، از حیث احادیث، تفاوت‌های اساسی با دسته اول دارند و درواقع بازتاب فرهنگ دینی، تفسیرهای الهیاتی و تغییرات فکری این دوره از تاریخ جهان اسلام‌اند. از مهم‌ترین این آثار می‌توان به الموضوعات (۱۳۸۶) ابن الجوزی اشاره کرد که احادیث موضوعه در باب نصّ را با جرح و تعدیل اسناد به شکل مبسوط نقادی می‌کند. همچنین، المنار المنیف ابن القيم الجوزیه، مجمع الزوائد هیثمی، اللالی المصنوعه سیوطی و تذکره الموضوعات الفتنی از منابع شاخص این دوره‌اند که تصویر روشنی از نظریه نصّ و نحوه تحلیل و نقد آن توسط متکلمان و محدثان ارائه می‌دهند. در حوزه منابع تاریخ‌نگاری، قرن پنجم هجری شاهد روایت‌هایی از این جریان‌ها در تاریخ بغداد خطیب بغدادی (وفات ۴۶۳ق) است، اما بیشترین و غنی‌ترین اشارات در تاریخ دمشق ابن عساکر (وفات ۵۷۱) قابل مشاهده است؛ (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷: ۳/۲۹۸-۲۹۷، ۱۴/۲۴، ۳۰/۲۲۵، ۷/۱۱۲، ۱۱/۲۹۲؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۳۰/۱۴۶ و ۲۲۳ و ۷/۲۲۵ و ۲۱۲) اثری که مجموعه‌ای گسترده از اخبار و گزارش‌های تاریخی درباره جریان‌های نصّ‌گرا و فعالیت‌های آن‌ها ارائه می‌دهد. در قرن هشتم هجری نیز منابعی مانند دایرة المعارف تاریخی نهیة الأرب نویری گزارش‌هایی درباره این جریان‌ها کرده‌اند (نویری، ۱۴۲۳: ۱/۶ و ۱۳۵). بدین ترتیب، می‌توان روند استمرار و تحولات نظریه نصّ را نزد اهل سنت در این منابع رصد کرد.

تبیین محتوایی نظریه نصّ در اندیشه اهل سنت

گفتمان نصّ‌گرای اهل سنت برای تثبیت مشروعیت خلفای راشدین و مقابله با ادعاهای شیعه، که حول نظریه نصّ مطرح شده، مجموعه‌ای از احادیث را به کار گرفته که در قالب بخش‌های مختلف با اهداف اعتقادی و جدلی تنظیم شده است و مطابق با ساختار روایت شیعی به دو دسته اصلی تقسیم می‌شود؛ دسته‌ای که به نصّ آشکار (جلی) بر خلافت و امامت خلفای راشدین اشاره دارند و دسته‌ای دیگر که به نصّ پوشیده (خفی) مربوط می‌شوند و عمدتاً در قالب مناقب و فضائل خلفا مطرح می‌شوند. این تفکیک به معنای جدایی مطلق این دو نوع نصّ در تمامی میراث حدیثی اهل سنت نیست و، در بسیاری از موارد، این دو دسته درون روایتی در هم تنیده شده‌اند و با هم خوانش می‌شوند.

نصّ خفی

برای فهم دقیق‌تر چهارچوب معنایی نصّ در اندیشه اهل سنت لازم است توجه کنیم که بسیاری از احادیث، به‌جای نصّ

آشکار، به صورت خفی به مشروعیت خلفای راشدین اشاره دارند. این نصّ‌های پوشیده، ضمن بازنمایی فضائل و مناقب خلفا، به شکل‌بندی مفاهیم اعتقادی و جدلی جریان نصّ‌گرا در برابر شیعه کمک کرده‌اند و خود بیشتر مأخوذ از شکل‌بندی‌های حدیثی شیعه‌اند و نقش پسینی پیدا کرده‌اند. این احادیث به چند بخش قابل تحلیل تقسیم می‌شوند:

گونه‌ای از این احادیث اغلب با عنوان «احادیث معراجیه» شناخته می‌شوند؛ (ابن جوزی، ۱۳۸۶: ۱/ ۳۱۶ و ۳۱۸ و ۳۲۷؛ سیوطی، بی‌تا: ۲/ ۲۹۴) احادیثی که مشروعیت خلفای منصوب را به صورت غیرمستقیم و با پیوند به اخبار معراج پیامبر تقویت می‌کنند. این روایت‌ها غالباً شامل مغیبات و پیشگویی آینده‌اند و جریان نصّ‌گرا از آن‌ها برای پاسخ به ادعاهای شیعیان و اثبات مشروعیت الهی خلفا بهره برده است، [۱] بدون آنکه صراحتاً خلافت را به مثابه نصّ آشکار مطرح کنند.

گونه‌ای دیگر از این احادیث تلاش دارد مفاهیم تولی و تبری، سب و لعن، [۲] محبت و ولایت (هیتمی، ۱۳۰۷: ۸۱؛ ابن جوزی، ۱۳۸۶: ۱/ ۳۲۳ و ۳۳۴ و ۴۰۲ و ۴۰۳؛ عبیدی المالکی، ۱۳۶۸: ۱۰۵ و ۱۰۷) را به شکل غیرمستقیم و در قالب روایت‌های که غالباً فضائل خلفا را بازنمایی می‌کنند بازتولید کند. این روایات، بدون آنکه به صراحت خلافت را اعلام کنند، مشروعیت خلفا را در برابر مباحث شیعی تثبیت می‌کنند و معادل احادیثی از همین دست در مجامع حدیثی شیعه‌اند.

شکل دیگر این احادیث واکنش به دعاوی مذهب امامیه درباره ولایت تکوینی و تشریعی امامان منصوص [۳] و نظریه نور محمدیه (هیتمی، ۱۳۰۷: ۷۸ و ۸۳؛ محب‌الدین، بی‌تا: ۱/ ۳۰) است. در این احادیث، کرامات، معجزات و خرق عادات پیامبر و خلفا برجسته می‌شود (هیتمی، ۱۳۰۷: ۸۱؛ یافعی، بی‌تا: ۴۴۳) و ماهیت بشری آن‌ها تحت تأثیر جلوه‌های الهی قرار می‌گیرد. بنابراین، این روایت‌ها نیز نمونه‌ای از نصّ خفی‌اند؛ چراکه مشروعیت و جایگاه ویژه خلفا را به شیوه‌ای پنهان و کرامات‌محور بیان می‌کنند، نه با نصّ آشکار و مستقیم.

درنهایت، احادیثی که به رقابت با شیعیان در زمینه شفاعت (ابن جوزی، ۱۳۸۶: ۱/ ۴۰۴؛ عبیدی المالکی، ۱۳۶۸: ۱۰۵-۱۰۷) و توسل (سیوطی، بی‌تا: ۲/ ۲۹۴) اختصاص دارند که آن‌ها نیز، معادل و مشابه احادیث شیعی در این موضوع، حضور معنوی و الهی خلفا را در نسبت با امت نمایان می‌کنند و مشروعیت آن‌ها را در این حوزه‌ها تثبیت می‌کنند؛ این نصّ‌ها، به جای بیان آشکار خلافت، با بازنمایی آثار و نقش‌های معنوی خلفا، پیام مشروعیت را به صورت پوشیده منتقل می‌کنند. درواقع، کاربرد این احادیث در شرایطی بوده که گفتمان شیعه مشروعیت قدسی امام را برجسته می‌کرد. اهل سنت نیز برای عقب‌نماندن از این بُعد به تولید روایت‌هایی دست زدند که به خلفا نور قدسی ببخشند که عمل آن‌ها نوعی واکنش وام‌گیری است.

نصّ جلی

احادیث نصّ‌گرا در اهل سنت، از منظر دلالت و مصداق، نمونه‌های آشکار و صریحی از مشروعیت خلفای راشدین ارائه می‌دهند و می‌توان آن‌ها را در چند دسته تحلیل کرد.

دسته اول احادیثی هستند که صرفاً به خلافت، امامت و فضیلت ابوبکر می‌پردازند. این احادیث مستقیماً دال مرکزی نظریه نصّ شیعیان را به چالش می‌کشند که نصّ بر امامت علی بن ابی‌طالب را تصریح می‌کند و، به همین دلیل، به موازات کثرت احادیث شیعی در این موضوع، در قرائت نصّ‌گرای اهل سنت، تنوع و گستردگی بالایی دارند. در این باره می‌توان به حدیث زنی که نزد پیامبر آمد، [۴] حدیث رؤیا (ابوداود، ۱۴۱۰: ۴/ ۲۸۹؛ ترمذی، ۱۴۰۳: ۳/ ۳۶۹) و حدیث کتابت (بخاری، ۱۴۲۲: ۷/ ۱۱۹؛ مسلم النیسابوری، بی‌تا: ۷/ ۱۱۰) اشاره کرد.

دسته دوم احادیثی هستند که به خلافت و امامت هر دو خلیفه اول و دوم، یعنی ابوبکر و عمر، تصریح دارند که به‌طور

خاص می‌توان به حدیث اقتدا (احمد بن حنبل، بی‌تا: ۳۸۲/۵) و ترازو [۵] اشاره کرد. این دسته در بستر تاریخی قرن اول هجری شکل گرفته است، زمانی که تقریباً تمامی فرق اسلامی جز تشیع بر سیره و امامت خلفای راشدین اجماع داشتند. [۶] این احادیث در مقایسه با دسته اول گسترده‌ترند و پشتیبانی اجتماعی و روایی بیشتری دارند. دسته سوم احادیث [۷] یا به نصّ بر عثمان می‌پردازند و یا به سه خلیفه نخست اشاره دارند و منطقاً منشأ آن‌ها اندیشه عثمانی و فرقه عثمانیه است. این جریان، با توجه به ظهور و افول فرقه عثمانیه، تا قرن سوم هجری قابل‌ردیابی است و نشان می‌دهد که با ساخت روایات نصّ جلی همواره با گرایش‌های سیاسی و مذهبی مشخص در تاریخ اهل سنت پیوند خورده است. [۸]

دسته چهارم احادیثی را دربر می‌گیرد که در چهارچوب نظریه تربیع قرار می‌گیرند. [۹] این روایت‌ها بایستی از نیمه دوم قرن دوم هجری در بستر حمایت خلافت عباسی و گسترش دیدگاه تربیع در جوامع اهل سنت شکل گرفته باشند، هرچند تا قرن سوم هنوز در مجامع اصلی حدیثی اهل سنت اشاره‌ای به نظریه تربیع نشده است. برای نمونه، حدیث سفینه، که پیامبر در آن خلافت پس از خود را برای سی سال تعیین می‌کند (احمد بن حنبل، ۱۴۱۱: ۲/۵۹۰)، آشکارا با تربیع در تعارض است و اندیشه اهل سنت تا نیمه اول قرن سوم را نمایندگی می‌کند. احادیثی که بعدها در ذیل نظریه تربیع وضع شده‌اند عمدتاً کوشیده‌اند دیدگاه اهل سنت درباره توالی فضیلت چهار خلیفه را حفظ کنند. باین‌حال، از قرن ششم به بعد، این احادیث در مواجهه با نفوذ نسبی اندیشه شیعیان، صوفیان و برخی مذاهب اهل سنت در عراق و ایران، که علی را بر دیگر خلفای راشد برتری می‌دادند، مورد هجمه قرار گرفتند. [۱۰] درواقع، این احادیث در بستر جدال مستقیم سیاسی (مانند دوره آل‌بویه یا ایلخانان) برجسته می‌شوند؛ زیرا در آن دوره‌ها برای مقابله با ادعای نصّ بر علی^(ع) به سندی محکم و صریح نیاز بود. بنابراین، برجستگی نصّ جلی تابعی از شدت تقابل سیاسی است.

تبیین فرایند تکاملی نظریه نصّ

منابع اندیشه کلامی اهل سنت عموماً تا سقوط خلافت (۶۵۶ق) جملگی بر این امر هم‌داستان‌اند که مشروعیت امام بر پایه انتخاب استوار است. درواقع، حتی اگر احادیث نصّ وجود داشته باشد، آن‌ها را تکیه‌گاه اصلی مشروعیت امام نمی‌دانند و تلاش می‌کنند جایگاه انتخاب را به‌منزله اصل بنیادین تثبیت کنند.

قاضی عبدالجبار، برجسته‌ترین نظریه‌پرداز امامت اهل سنت، در کتاب *المعنی*، بخش مفصلی را به رد نظریه نصّ و اثبات نظریه انتخاب اختصاص داده است. او نصّ را قولی منسوخ و فاقد اعتنا می‌داند و معتقد است که احادیث اهل حدیث فقط سابقه تاریخی آن را نشان می‌دهند، اما دلیل قطعی مشروعیت امام نیستند (قاضی عبدالجبار، ۱۹۶۵: ۲۰/۱/۱۳۰). او همچنین، برخلاف مخالفانش (سیدمرتضی، بی‌تا: ۱۰۸-۱۰۹)، قائلان به نصّ مانند فرقه بکریه و اهل حدیث را دارای پیشینه‌ای محکم در سلف می‌شناسد (قاضی عبدالجبار، ۱۹۶۵: ۲۰/۱/۱۱۸). او در بررسی احادیث درباره خلافت ابوبکر تأکید می‌کند که حتی اگر این احادیث متواتر نباشند، نمی‌توانند مانعی برای اجماع صحابه بر ابوبکر ایجاد کنند (قاضی عبدالجبار، ۱۹۶۵: ۲۰/۱/۲۷۹). به زبان ساده، قاضی عبدالجبار، با نشان دادن محدودیت اعتبار نصّ، مشروعیت انتخابی را برتر و اصیل‌تر معرفی می‌کند.

باقلانی (وفات ۴۰۳ق) نیز، در کتاب کلامی خود *تمهید*، باب مفصلی را به «ابطال النصّ و تصحیح الاختیار» اختصاص داده است. او با استفاده از استدلال‌های عقلی و نقلی، به روش قیاس تمثیلی و تقسیم، نظریه نصّ را نقد و نظریه انتخاب را به‌مثابه پایه مشروعیت امام اثبات می‌کند (باقلانی، ۱۹۹۳: ۴۴۲-۴۶۷).

عبدالقاهر بغدادی (وفات ۴۲۹ق) نیز، با انکار مطلق نظریه نصّ، اجماع اهل سنت بر انتخاب امام را به منزله معیار مشروعیت تأیید می‌کند. او نشان می‌دهد که اهل سنت، در طول تاریخ، بر پایه اجماع و انتخاب عمل کرده‌اند و نصّ، حتی اگر موجود باشد، هیچ جایگاهی برای تعیین امام ندارد (عبدالقاهر بغدادی، ۱۹۲۸: ۲۷۹-۲۸۰).

قاضی ابویعلی ابن الفراء (وفات ۴۵۸ق) امامت را کاملاً انتخابی می‌داند و آن را در صلاحیت اهل حل و عقد قرار می‌دهد، بدون آنکه نظریه نصّ را مطرح کند (قاضی ابویعلی ابن الفراء، ۱۹۸۳: ۱۹-۲۰).

ماوردی (وفات ۴۵۰ق) نیز تنها انتخاب را مبنای مشروعیت امام می‌داند و نصّ موجود را محدود به قریش می‌شمارد، نه به فرد مشخصی. بدین ترتیب، او نصّ را ابزاری برای محدودسازی مشروعیت نمی‌داند و تأکید می‌کند که جایگاه امام، براساس انتخاب، مشروع و معتبر است (ماوردی، ۲۰۰۱: ۵۶-۵۷).

محمد غزالی نیز در آثار کلامی - جدلی خود بارها به نظریه نصّ حمله کرده و طرفداران آن را به نقد و تمسخر گرفته است. [۱۱] او نشان می‌دهد که استمرار نقد نصّ در متون کلامی اهل سنت الگویی مکرر در تاریخ فکری اهل سنت بوده است.

تقابل دیدگاه‌های اهل سنت و تشیع بر محور مسئله مشروعیت در آثار این عالمان تأثیر عمیقی در قرائت و بهره‌گیری از آثار حدیثی معتبر اهل سنت گذاشت. در این بافت، به احادیثی که دلالت بر مشروعیت «انتخاب» و «شوری» داشتند به‌منزله نظر مشایخ حدیث و امامان اهل سنت مکرراً در متون کلامی و جدلی این دوره استناد شد، (مبارکفوری، ۱۴۱۰: ۳۹۸-۳۹۷) درحالی‌که احادیثی که به نصّ در امامت دلالت می‌کردند به حاشیه رانده شدند. به‌طور خاص، نظریه پردازان سیاسی و کلامی اهل سنت از احادیث موجود در صحیح مسلم (مسلم النیسابوری، بی‌تا: ۷/ ۱۱۰-۱۱۱) و صحیح بخاری (بخاری، ۱۴۲۲: ۱۸/ ۱۷۳) و همچنین مسند احمد بن حنبل (احمد بن حنبل، بی‌تا: ۱/ ۲۰، ۲۷، ۴۳، ۴۷) در موضوع شوری و استخلاف بارها استفاده کردند تا مشروعیت انتخابی خلفا تثبیت و نصّ بر ابوبکر به‌منزله مبنای مشروعیت انکار شود. (نووی، ۱۴۰۷: ۱۲/ ۲۰۴-۲۰۶)

نکته حائز اهمیت دیگر در این آثار این است که تقریباً همه عالمان مذکور، بدین‌منظور، از شیوه‌ای استدلالی و چهارچوب فکری یکسان پیروی می‌کنند. شالوده اصلی این شیوه را می‌توان در کتاب //مغنی قاضی عبدالجبار به‌روشنی مشاهده کرد (قاضی عبدالجبار، ۱۹۶۵: ۲۰/ ۱/ ۹۹، ۱۱۲، ۱۹۸).

به نظر می‌رسد که برجسته شدن نظریه نصّ در اندیشه سیاسی اهل سنت با سقوط خلافت به‌مثابه قانون نظریه انتخاب، از یک سو، و رواج تشیع و تصوف به‌مثابه مروجان نظریه نصّ، از سوی دیگر، پیوندی آشکار داشته است. این تحول را در دو مقطع متفاوت تاریخ اسلام می‌توان مشاهده کرد.

پیگیری سپهر سیاسی عصر زندگانی ابن حزم اندلسی ظاهری (۳۸۴-۴۵۶ق)، به‌مثابه نخستین نظریه‌پرداز اهل سنت که توجه خود را به نظریه نصّ معطوف کرد، این دیدگاه را تقویت می‌کند. ابن حزم در زمان سقوط خلافت امویان اندلس به سر می‌برد؛ یعنی زمانه‌ای که خلافت در اندلس فروپاشیده و تصوف در همه‌جای اندلس شیوع یافته بود و نیز تشیع اسماعیلی در قالب دولت فاطمیان در این زمان در دوره المستنصر (۴۲۷-۴۸۷ق) در اوج اقتدار قرار داشت. ابن حزم، که به داشتن مذهب ظاهری شناخته می‌شود، به همه اشکال تأویل‌گرایی و باطنی‌گری حمله می‌کند. مبانی اندیشه تشیع و تصوف به‌ویژه امامت و ولایت را رد می‌کند و ریشه همه کفریات را شیعه و صوفیه اعلام می‌کند. او مدافع سرسخت خلافت اموی بود، تا جایی که مداخلات او در امور سیاسی به حبس او منجر شد. شرایط زمانه و خلیقات و اندیشه‌های وی

شباهتی خارق‌العاده با ابن تیمیه و عصر وی دارد و ابن تیمیه در آثار خود از وی متأثر شده است، به‌طوری که به نقل از ابن حزم می‌نویسد: «محققاً روشن شد که بسیاری از علمای پیشین و پسین در امامت ابوبکر به نصّ آشکار یا مخفی اذعان دارند» (ابن تیمیه، ۱۹۸۶: ۱/ ۴۹۹). سپس، ابن حزم در اثر برجسته خود به نام *الفصل*، با ارائه احادیث متعدد مبنی بر نصّ آشکار بر ابوبکر مدعی می‌شود که اهل سنت متفقاً به نصّ جلی بر ابوبکر معتقد است (ابن حزم، بی‌تا: ۴/ ۷۲).

تحولات تاریخی بنیادین قرن هفتم هجری بار دیگر نظریه نصّ را در کانون توجه قرار داد. از یک سو، تهاجم مغولان کافرکیش و سقوط خلافت عباسی به‌مثابه عمود فقه سیاسی اهل سنت و، از سوی دیگر، آزادی فکری جوامع شیعی به همراه تکاپوهای کلامی مدرسه حله و دفاع ایلخانان از تشیع (رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۷۳: ۲/ ۱۳۵۸-۱۳۵۹) و رسمیت یافتن تشیع در سرزمین آنان و نیز هم‌زمان رشد تصوف و جایگاه ممتاز متصوفه در این دوره زمینه‌ای برای گسترش نظریه نصّ فراهم کرد. غلبه اندیشه‌های ولایی ابن عربی در تصوف زمانه مغول به ترویج نظریه نصّ و مشروعیت الهی امام کمک کرد. (عروج‌نیا و همکاران، ۱۳۸۸)

در اندیشه او، مفهوم ولایت و خلیفه‌اللهی با امامت شیعی قرین بود (روحانی‌نژاد، ۱۳۷۸: ۳۴۱-۳۴۷ و ۳۴۴-۳۵۷)؛ یعنی امام، پس از پیامبر، انسان کامل برگزیده خداست، نه کسی که به انتخاب مردم منصوب شود. (محمود الغراب، ۱۹۹۵: ۴۰۸-۴۰۷) این نگاه مبنای مشروعیت انتخابی خلفای راشد را به چالش می‌کشد و زمینه همگرایی فکری میان تصوف و شیعه را فراهم می‌کرد.

همچنین، اندیشه مهدویت در مکتب ابن عربی، با تأکید بر موهوب بودن ولایت و انتساب مهدی به عترت پیامبر، نظریه نصّ و منصوص بودن امام را تقویت کرد و تصویری نزدیک به مهدی غایب شیعیان ارائه داد (قیصری، ۱۳۸۱: ۳/ ۱۴۳، ۱۸۰-۱۶۰) که باعث شد جریان‌های دیگری نیز از او متأثر شوند. [۱۲] بدین ترتیب، ترکیب تحولات سیاسی، نفوذ تصوف و نظریه‌های عرفانی زمینه را برای گسترش و تقویت نظریه نصّ در اهل سنت فراهم کردند و مشروعیت انتخابی خلفای راشدین را در برابر مشروعیت الهی و منصوص امام به چالش کشیدند. این شرایط فرصتی به متفکران اهل سنت داد تا مبانی مشروعیت سیاسی خود را با مقتضیات زمان هماهنگ کنند و نظریه نصّ را به‌مثابه یکی از پایه‌های مشروعیت اهل سنت تثبیت کنند.

قرطبی (وفات ۶۷۱ق)، مفسر مالکی و از پیروان مسلک کلامی اشعری، نخستین نظریه‌پردازی است که، پس از ابن حزم، توجه جدی به نظریه نصّ در اهل سنت معطوف کرده است. وی در *الجامع لأحكام القرآن*، مشهور به تفسیر قرطبی، در ذیل تفسیر آیه ۳۰ سوره بقره که به خلافت بنی‌آدم بر زمین اشاره دارد، به مبحث امامت پرداخته و تلاش کرده است چهارچوبی نظام‌مند برای نظریات مشروعیت ارائه دهد. قرطبی ابتدا به دو نظریه اصلی نصّ و اختیار اشاره می‌کند و احتجاجات باقلانی در رد نظریه نصّ شیعیان را بدون ذکر منابع نقل می‌کند تا مباحث شیعی را در این زمینه روشن سازد، اما درنهایت چهار نظریه مشروعیت را معرفی می‌کند: نصّ، استخلاف، اجماع اهل حل و عقد و تغلب. او نظریه نصّ را در کنار دیگر نظریات به‌مثابه یکی از دیدگاه‌های معتبر سیاسی اهل سنت مطرح می‌کند و یادآور می‌شود که گروه‌هایی مانند حنبله، برخی اصحاب حدیث، پیروان حسن بصری، بکر بن اخت عبدالواحد و طائفه‌ای از خوارج به آن معتقد بوده‌اند و بر این باورند که پیامبر با اشاره‌ای نصّ بر ابوبکر کرده است (قرطبی، بی‌تا: ۱/ ۲۶۵-۲۶۹). هرچند قرطبی خود به نصّ معتقد نیست و در مواجهه با مخالفان احتجاج می‌کند، نوآوری کار او در معرفی نظریه نصّ به‌مثابه یکی از ارکان نظام اندیشه‌ای سیاسی اهل سنت و اشاره به جریان‌های مهمی که به آن باور داشته‌اند قابل توجه است و آن را می‌توان چرخشی

نو در فهم مشروعیت در اهل سنت به شمار آورد. این تحول در چهارچوب معنایی مشروعیت زمینه‌ای شد برای آثار ابن تیمیه (وفات ۷۲۸ق)، مؤسس جریان فکری‌ای که بعدها به سلفی‌گری مشهور و به جریانی رسمی در اهل سنت تبدیل شد.

ابن تیمیه در کتاب *منهاج السنة*، بار دیگر، نظریه نصّ در امامت را در چهارچوب مشروع نظریه‌پردازی اهل سنت قرار می‌دهد. او در پاسخ به علامه حلی، که مدعی بود «اهل سنت باور دارند پیامبر در امامت کسی نصّی صادر نکرده» (ابن تیمیه، ۱۹۸۶: ۱/ ۴۸۶)، به نقل از ابن حنبل می‌آورد که طوایفی از اهل سنت — به‌ویژه اهل حدیث، برخی معتزله و اشاعره و گروه‌هایی مانند پیروان حسن بصری، بکر بن اخت عبدالواحد و بیهسیه از خوارج — امامت ابوبکر را به نصّ ثابت کرده‌اند. نیز ادامه می‌دهد که نصّ جلی بر ابوبکر در احادیث صحیح مسلم، بخاری، مسانید ابن حنبل و ترمذی قابل مشاهده است، مانند حدیث اقتدا (احمد بن حنبل، بی‌تا: ۵/ ۳۸۲؛ ترمذی، ۱۴۰۳: ۵/ ۳۶۱)، حدیث کتابت (بخاری، ۱۴۲۲: ۷/ ۱۱۹؛ مسلم النیسابوری، بی‌تا: ۷/ ۱۱۰)، حدیث رؤیا (ابوداود، ۱۴۱۰: ۴/ ۲۰۸؛ ترمذی، ۱۴۰۳: ۵/ ۳۶۹) و روایت زنی که به پیامبر مراجعه کرده است (بخاری، ۱۴۲۲: ۵/ ۵؛ مسلم النیسابوری، بی‌تا: ۷/ ۱۱۰).

ابن تیمیه همچنین، برای اثبات مشروعیت نصّ، احادیث متعددی ارائه می‌دهد و، بر این اساس، مذهب ابن حنبل را بر نصّ جلی معرفی می‌کند. او با این کار نشان می‌دهد که نصّ‌گرایی اهل سنت نه نظریه‌ای حاشیه‌ای، بلکه بخشی از جریان اصلی اندیشه سیاسی و مذهبی اهل سنت بوده است. همان‌گونه که اشاره کردیم، او به اندیشه ابن حزم در این باره توجه داشته است و با نقل جمله همدلانه‌ای از او به وجود نظریه نصّ در سپهر اندیشه‌ای اهل سنت صحه می‌گذارد. با این عبارات که «محققاً روشن شد که بسیاری از علمای پیشین و پسین در امامت ابوبکر به نصّ آشکار یا مخفی اذعان دارند». درمقابل، ابن تیمیه تشتت آرای شیعیان در موضوع نصّ را برجسته می‌کند و بیش از بیست‌ودو فرقه شیعی را نام می‌برد تا، با مقایسه این تشتت با اجماع اهل سنت بر خلفای سه‌گانه، مشروعیت نصّ در شیعه را تضعیف کند.

برای تقویت مدعای خود، ابن تیمیه بار دیگر هفت روایت از مجامع حدیثی اهل سنت را به‌منزله شاهد بر نصّ بر ابوبکر ذکر می‌کند و نشان می‌دهد که اجماع اهل سنت می‌تواند مانند دلیلی برای نصّ نیز عمل کند (ابن تیمیه، ۱۹۸۶: ۱/ ۵۲۴). حتی اگر کسی پذیرش نصّ صریح بر ابوبکر را نپذیرد، اجماع او را نصّ تلقی می‌کند. ابن تیمیه همچنین استدلال‌های ابن حزم اندلسی در کتاب *الفصل* را عیناً نقل می‌کند تا نشان دهد نصّ بر ابوبکر نظریه‌ای مشهور و مقبول میان اهل سنت است و خود را در چهارچوب اصول اهل سنت و دوری از بدعت قرار دهد.

در یک نگاه، ابن تیمیه — با جمع‌بندی احادیث نصّ جلی و خفی، تحلیل اجماع و ارجاع به منابع معتبر اهل سنت — نصّ بر ابوبکر را به نظریه‌ای نظام‌مند و مستدل در اندیشه اهل سنت تبدیل می‌کند و آن را در برابر دیدگاه‌های شیعی و سایر جریان‌های سیاسی — کلامی تثبیت می‌کند.

نتیجه‌گیری

بررسی تاریخی و حدیثی جریان‌های نصّ‌گرا در میان اهل سنت نشان می‌دهد که نظریه نصّ در این سنت فکری، برخلاف ظاهر اولیه، صرفاً جریانی حاشیه‌ای یا محدود نبوده است. بااین‌حال، فراتر از این توصیف تاریخی، مقاله حاضر استدلال می‌کند که این نظریه هرگز نظریه‌ای مستقل و اصیل نبوده، بلکه نظریه‌ای وابسته به بافتار بوده که در سه بافتار اصلی بروز یافته و کارکردهای متفاوتی داشته است:

اول تقابل جدلی با امامیه، به این صورت که ریشه‌های نخستین نظریه نصّ در قرون اولیه اسلامی — از حسن بصری و

پیروان او گرفته تا بکریه، برخی خوارج (اباضیه و بیهسیه) و مرجئیان — عمدتاً در چهارچوب واکنش مستقیم به ادعاهای شیعه درباره امامت منصوص شکل گرفت. این جریان‌ها با تکیه بر نصّ خفی و گاه نصّ جلی تلاش کردند «نصّی موازی» برای ابوبکر و خلفای راشدین بسازند تا انحصار شیعه بر مشروعیت الهی را بشکنند. در این بافتار، نصّ ابزاری دفاعی — جدلی بود، نه بنیادی الهیاتی و اصیل. دوم بحران مشروعیت، به‌طوری که پس از سقوط خلافت در سده‌های هفتم و هشتم هجری، که کانون نظریه انتخاب و هم‌زمان با نفوذ تصوف عرفانی (با تأکید بر ولایت و انسان کامل) و گسترش مکاتب شیعی در سایه حمایت ایلخانان بود، نظریه نصّ بار دیگر به کانون توجه بازگشت. قرطبی در این دوره برای نخستین‌بار نظریه نصّ را در کنار سایر نظریات مشروعیت یکی از ارکان نظام اندیشه‌ای اهل سنت معرفی کرد. ابن تیمیه نیز در همین بستر، با نظام‌مند کردن احادیث نصّ جلی و خفی و تکیه بر اجماع، نصّ را به ابزاری تهاجمی و سازمان‌یافته برای تثبیت مشروعیت خلفا در برابر شیعه تبدیل کرد. در این بافتار، کارکرد نصّ از دفاع صرف به بازتعریف بنیادین مشروعیت در غیاب خلافت عملی تغییر یافت. سوم نیز رقابت درون‌مذهبی جریان اهل حدیث و حنابلّه با صوفیانی که ولایت منصوص را محور مشروعیت در امامت می‌دانستند و نماینده جریان باطنی‌گری بودند. در این میان، اهل حدیث با تکیه بر احادیث نصّ و تأکید بر احادیث مناقب و فضائل شیخین تلاش کردند، بدون خروج از چهارچوب سنت مشروعیت الهی روایی از نظریه نصّ به‌مثابه ابزاری برای تعادل‌بخشی در برابر جریان تصوف استفاده کنند.

در مقابل این جریان‌های نصّ‌گرا، روایت غالب اهل سنت (متکلمانی چون قاضی عبدالجبار، باقلانی، ماوردی و غزالی) همواره بر نظریه انتخاب و بیعت به‌مثابه مبنای اصیل مشروعیت تأکید داشتند. آنان — با نقد جدی نظریه نصّ و تکیه بر اجماع، شورا و اختیار امت — چهارچوبی منسجم برای مشروعیت انتخابی فراهم آوردند و نظریه نصّ را به حاشیه راندند. باین‌حال، حتی این جریان غالب نیز ناگزیر از اشاره به نصّ و تعامل با آن بود که خود گواهی بر حضور مستمر و تأثیرگذار این نظریه در تاریخ اندیشه سیاسی سنی است. به‌هرحال، برخلاف اندیشه شیعه که نصّ در آن اصلی بنیادین، الهیاتی و مستقل از شرایط است، نصّ در سنت ابزاری انعطاف‌پذیر و وابسته به بافتار به شمار می‌رود که شدت و ضعف حضور آن تابع سه مؤلفه پیش‌گفته است. همین امر تصویر رایج و ایستا از اندیشه سیاسی اهل سنت به‌مثابه جریانی یکدست و صرفاً مبتنی بر نظریه انتخاب را به تصویری پویا، موقعیت‌مند و متکثر تبدیل می‌کند و نشان می‌دهد که نظریه نصّ نه انحراف حاشیه‌ای، بلکه بخشی جدایی‌ناپذیر از تاریخ تحولات فکری — سیاسی اهل سنت بوده است. از این منظر، بازخوانی تاریخی و تحلیلی نظریه نصّ امکان درک بهتر تنوع درونی، تعامل میان مذاهب و سازوکارهای بازسازی مشروعیت سیاسی در جهان اسلام را فراهم می‌آورد.

سپاسگزاری

این پژوهش به صورت مستقل توسط نویسنده مقاله انجام شده و از هیچ سازمان یا نهادی، کمک مالی دریافت نشده است.

پی‌نوشت‌ها

- [۱]. برای نمونه: «حدیث ابی سعید أن عمر قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لما عرج بي إلى السماء قلت اللهم اجعل الخليفة من بعدى على بن أبي طالب فارتجت السماوات، وهتف بن الملائكة من كل جانب يا محمد اقرأ [وما تشاءون إلا أن يشاء الله] قد شاء الله أن يكون من بعدك أبا بكر الصديق رضي الله عنه» (رک: ابن جوزی، ۱۳۸۶: ۱/۳۱۶).

- [۲]. برای نمونه: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «من افترى على الله كذبا قتل ولا يستتاب، ومن سب قتل ولا يس تاب، ومن سب أبابكر قتل ولا يستتاب ومن [سب] عمر قتل ولا يستتاب، ومن سب عثمان جلد الحد، ومن سب عليا جلد الحد، قيل يا رسول الله لم فرقت بين أبي بكر وعمر وعثمان وعلى؟ قال لان الله خلقني وخلق أبابكر وعمر من تربة واحدة وفيها ندفن.» (ابن جوزي، ۱۳۸۶: ۱/ ۳۲۸؛ محب الدين، بی تا: ۱/ ۷۱؛ هیتمی، ۱۳۰۷: ۷۸).
- [۳]. برای نمونه: «قال رسول الله (ص): إن في السماء الدنيا ثمانين ألف ملك يستغفرون الله لمن أحب أبابكر وعمر، وفي السماء الثانية ثمانون [ثمانين] ألف ملك يلعنون من أبغض أبابكر وعمر» (رک: ابن جوزي، ۱۳۸۶: ۱/ ۳۰۳ و ۳۱۸ و ۳۲۷ و ۳۳۰؛ حسنی، ۱۹۷۳: ۳۱۱).
- [۴]. برای نمونه، «أنت امرأة إلى النبي ص فأمرها أن ترجع إليه، قالت: أرأيت إن جئت فلم أجدك، كأنها تريد الموت، قال: إن لم تجدني فأتني أبابكر» (رک: بخاری، ۱۴۲۲: ۵/ ۵؛ مسلم النيسابوري، بی تا: ۷/ ۱۱۰).
- [۵]. «قال يا رسول الله رأيت كأن ميزانا دلي من السماء فوزنت أنت فيه وأبو بكر فرجحت بأبي بكر ثم وزن فيه أبو بكر وعمر فرجح أبو بكر بعمر ثم رفع الميزان فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم نبوة وخلافة ثم يؤتي الله الملك من يشاء» (ابن عبد البر، ۱۳۸۷: ۲۲/ ۱۳۱).
- [۶]. مسلمانان خلافت شیخین را به واسطه جماعت امت در آن عصر و فتوحات اسلامی عصر طلایی دوره خلفای راشدین می دانند.
- [۷]. مشهورترین این اخبار خبری از عبدالله بن عمر است که گوید در عصر پیامبر ما در تفضیل می گفتیم ابوبکر و عمر و عثمان سپس سکوت می کردیم (رک: خلال، ۱۴۱۰: ۳۷۱). در بیشتر اخباری که در این خصوص آمده عثمانیان با وضع اخبار قدسی بر شهادت مظلومانه عثمان و انتقام خدا از آن تأکید دارند (رک: هیتمی، ۱۴۰۸: ۵/ ۱۸۱؛ ابن جوزي، ۱۳۸۶: ۱/ ۳۳۰).
- [۸]. منظور رساله عثمانیه جاحظ و آثار حدیثی این دوره به ویژه کتاب های السنه است. هرچند این آثار گواه تطور فرقه عثمانیه در قرن سوم از چالش پذیرش سه خلیفه راشد به چالش افضلیت عثمان بر علی شده است. به واقع عثمانی ها از این قرن کسانی هستند که با پذیرش نظریه تربع دغدغه افضلیت عثمان دارند. این پدیده خود استنادی محکم در گستردگی نفوذ مناقب امام علی در جوامع اهل سنت و کثرت پیروان افضلیت علی بر عثمان در میان اهل سنت و جماعت از قرن سوم به بعد است.
- [۹]. عقیده تربع به ابوعاصم نبیل (وفات ۲۱۲ق) و ابوعبید قاسم بن سلام (وفات ۲۲۴ق) از محدثان بزرگ اهل سنت نسبت داده اند که ابن حنبل بر آن صحنه گذاشت و در میان اهل سنت قبول عام یافت. برای آگاهی بیشتر در این موضوع رک: جعفریان، ۱۳۷۹.
- [۱۰]. از جمله این احادیث که بر قدسیت ترتیب خلفا تأکید دارند حدیث انوار خمه است (رک: ابن حجر، ۱۳۰۷: ۷۸ و ۸۳). حدیث دیگر بر مبنای تمیم حدیث معروف شیعی «لا یبغضک الا المنافق و لا یحبک الا المومن» به چهار خلیفه شکل گرفته است (رک: ابن جوزي، ۱۳۸۶: ۱/ ۴۰۳-۴۰۲) حدیث سفر جله (رک: ابن جوزي، ۱۳۸۶: ۱/ ۴۰۴) و فرض حب خلفای راشدین (رک: ابن حجر، ۱۳۰۷: ۸۱).
- [۱۱]. غزالی (وفات ۵۰۵ق) پیشوای اشاعره و اهل سنت، در برابر معتقدان به نصّ در امامت موضع می گیرد و معتقدان به نصّ از اهل سنت را از فرقه ای به نام بکریمه می خواند که همچون راوندیه که به نصّ بر عباس معتقد بودند بر نصّ بر ابوبکر قائل اند. غزالی دعوی این فرقه از اهل سنت را به مانند دعوی شیعیان اقاویل متعارضی می داند که به هنگام فوت پیامبر نه شناخته و نه اظهار می شدند. او به دیدگاه امامیه درباره وجوب نصّ اشاره می کند و تأکید مجدد می کند که نه پیامبر و نه ابوبکر و نه عمر نصّ بر جانشین خود نداشتند بلکه امامت هر چهار خلیفه راشد به تفویض بوده است، نه تنصیص. وی با اشاره به دیدگاه شیعیانی که صحابه را متهم به کتمان و خدعه در نصّ پیامبر می کند می آورد که عده ای به مقابله با این تفکر به نصّ به ابابکر اظهار کردند و نصّ را به دلیل اتمام حجت و عدم اختلاف بر پیامبر واجب دانستند. غزالی با رد دعوی این گروه از اهل سنت بیعت را به جای نصّ مصداق حجت و دلیل «عدم اختلاف» می آورد و نمونه آن را خلافت ابوبکر و عثمان ذکر می کند (رک: غزالی، ۱۴۲۲: ۱۲۱-۱۲۹؛ غزالی، بی تا: ۷۷-۷۸).
- [۱۲]. رسول جعفریان در کل اثر خود به این موضوع پرداخته است (رک: جعفریان، ۱۳۹۱).

منابع

- ابن ابی شیبہ الکوفی (۱۴۰۹). *المصنف، تحقیق سعید اللحام، بیروت: دارالفکر.*
- ابن بابویه (۱۳۶۳ش). *کمال الدین و تمام النعمه*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- ابن تیمیه (۱۹۸۶). *منهاج السنه النبویه، تحقیق محمد رشاد سالم. بی جا: بی نا.*
- ابن الجوزی (۱۳۸۶ق). *الموضوعات. تحقیق عبدالرحمن محمد عثمان. المدینه: المكتبة السلفية.*
- ابن حجر (۱۹۷۱). *لسان المیزان. بیروت: مؤسسه الاعلمی.*
- ابن حزم اندلسی، ابومحمد علی بن احمد (بی تا). *الفصل فی الملل و الاواء و النحل*، جلد ۴. قاهره: السلام العالمیه.
- ابن عبد البر (۱۳۸۷). *التمهید، تحقیق مصطفی بن احمد العلوی و محمد عبدالکبیر البکری. المغرب: وزارة عموم الأوقاف*

والشؤون الإسلامية.

- ابن عساکر (۱۴۱۵ق). *تاریخ دمشق*. بیروت: دارالفکر للطباعة.
- قاضی ابویعلی ابن الفراء، محمد الحسین (۱۹۸۳). *الاحکام السلطانیة*، تصحیح محمد حامد الفیقی. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابوداود، سلیمان بن الأشعث (۱۴۱۰ق). *سنن أبی داود*. بیروت: دارالفکر.
- ابی یعلی، احمد بن علی التمیمی (۱۴۰۷). *مسند أبی یعلی الموصلی*. دمشق: دارالمأمون.
- احمد بن حنبل (بی تا). *مسند*. قاهره: مؤسسه قرطبه.
- احمد بن حنبل (۱۴۱۱ق). *أصول السنة*. الخرج: دارالمنار.
- اشعری، ابوالحسن (۱۴۰۰ق). *مقالات الإسلامیین و اختلاف المصلین*، تصحیح هلموت ریتز. فیسبادن: دار فرانز شتاینز.
- باقلائی، ابوبکر محمد بن الطیب (۱۹۹۳ف). *التمهید فی الرد علی الملاحده*، تحقیق عمادالدین أحمد حیدر. بیروت: مؤسسه الکتب الثقافیه.
- باقلائی، محمد بن الطیب (۱۹۹۳ب). *تمهید الاوائل و تلخیص الدلائل*، تحقیق عمادالدین احمد حیدر. بیروت: مؤسسه الکتب الثقافیه.
- بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۲۲ق). *الجامع المسند الصحیح*، تحقیق محمد زهیر بن ناصر الناصر. بیروت: دار طوق النجاة.
- بستانی، احمد (۱۳۹۵). *واقع گرای سیاسی اهل سنت و جماعت*. دوفصلنامه سیاست نامه مفید، ۱(۱)، ۴۷-۶۰.
- پیری، محمدرضا و کریمی والا، محمدرضا (۱۳۹۸). *مشروعیت حاکمیت از دیدگاه فقه اهل سنت*. *گفتمان فقه حکومتی دوره جدید*، ۳(۵)، ۹۳-۱۱۶.
- ترمذی، محمد بن عیسی (۱۴۰۳). *سنن الترمذی*. بیروت: دارالفکر.
- تفتازانی (۱۴۰۱ق). *شرح المقاصد فی علم الکلام*. بی جا: دارالمعارف النعمانیة.
- جعفریان، رسول (۱۳۷۹). *نقش احمد بن حنبل در تعدیل مذهب اهل سنت*. فصلنامه هفت آسمان، ۲(۵)، ۱۴۵-۱۷۷.
- جعفریان، رسول (۱۳۹۱). *مهدیان دورغین*. قم: نشر علم.
- حسینی، سیدهاشم معروف (۱۹۷۳). *الموضوعات فی الآثار و الأخبار*. بیروت: دارالکتب اللبنانی.
- حسینی میلانی، سیدعلی (۱۳۷۶). *شرح منهج الکرامه*. قم: میراث مکتوب.
- حمیری، ابوسعید بن نشوار (۱۹۷۲). *الحوار العین*، تحقیق کمال مصطفی. تهران: بی نا.
- خطیب بغدادی (۱۴۱۷). *تاریخ بغداد*، تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- خلال، ابوبکر احمد بن محمد (۱۴۱۰ق). *السنة*، تحقیق عطیة الزهرانی. ریاض: دارالرایة.
- رشیدالدین فضل الله همدانی (۱۳۷۳). *جامع التوایخ*، تصحیح محمد روشن. تهران: نشر البرز.
- روحانی نژاد، حسین (۱۳۷۸). *ولایت در عرفان*. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- سیدمرتضی، ابوالقاسم علی بن حسین (بی تا). *الشافی*. تهران: مؤسسه الصادق.
- سیوطی، جلال الدین (بی تا). *اللالی المصنوعه فی الاحادیث الموضوعه*. مصر: المكتبة التجارية الكبرى.
- عبدالقاهر بن طاهر، بغدادی (۱۴۰۸). *الفرق بین الفرق و بیان فرقه الناجیه منهم*. بیروت: دارالجلیل.
- عبدالقاهر بن طاهر، بغدادی (۱۹۲۸). *أصول الدین*. استانبول: مطبعةالدوله.
- عبدالکریم عثمان (۱۹۷۱). *نظریه التکلیف آراء القاضی عبدالجبار الکلامیه*. بیروت: بی نا.

- عبدالله بن سلمان بن سالم (۱۴۱۶ق). *المسائل و الرسائل*. بیروت: دارطیبه.
- عبیدی المالکی، ابراهیم (۱۳۶۸ق). *عمدة التحقيق*. بغداد: دارالانبان.
- عروج‌نیا، پروانه، قلیچ، محمود و پازوکی، شهرام (۱۳۸۸). *تاریخ و جغرافیای تصوف*. تهران: نشر کتاب مرجع.
- غزالی، محمد بن محمد (بی‌تا). *الاقتصاد فی الاعتقاد*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- غزالی، محمد بن محمد (۱۴۲۲). *فضائح الباطنیة*. بیروت: مكتبة العصرية.
- فیرحی، داود (۱۳۷۵). مبانی اندیشه‌های سیاسی اهل سنت. حکومت/سلامی، ۱(۲)، ۱۲۱-۱۵۰.
- قاسم الساعدی (۱۴۲۹). *لامامه*. قم: دلیل ما.
- قاضی عبدالجبار (۱۹۶۵). *المغنی*، تحقیق عبدالحلیم محمود. قاهره: الدار المصریة للتالیف و الترجمة.
- قرطبی، محمد بن احمد (بی‌تا). *الجامع لاحکام القرآن*. بیروت: بی‌نا.
- قیصری، داود بن محمود (۱۳۸۱ق). *رسائل قیصری*، تحقیق سیدجلال‌الدین آشتیانی. طهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- ماوردی، علی بن محمد (۲۰۰۱). *الاحکام السلطانیة و الولايات الدینیة*، تحقیق محمد جاسم الحدیثی. بیروت: منشورات مجمع العلمی.
- المبارکفوری، ابوالعلا محمد بن عبدالرحمن (۱۴۱۰ق). *تحفه الاحوذی بشرح جامع الترمذی*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- محب‌الدین طبری (بی‌تا). *الریاض النضرة*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- محمود الغراب، محمود (۱۹۹۵). *شرح فصوص الحکم*. بیروت: دارالایمان.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن الحسین (۱۴۰۴). *مروج الذهب و معادن الجوهر*. قم: دارالهجرة.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن الحسین (بی‌تا). *التنبیه والإشراف*، تصحیح عبدالله اسماعیل الصاوی. قاهره: دارالصاوی.
- مسلم النیسابوری (بی‌تا). *صحیح مسلم*. بیروت: دارالفکر.
- میرعلی، محمدعلی (۱۳۹۱). نظریه اطاعت از حاکم جائز در فقه سیاسی اهل سنت. حکومت/سلامی، ۱۷(۳)، ۶۵-۸۷.
- نوبختی، ابومحمد الحسن بن موسی (۱۴۰۴). *فرق الشیعة*. بیروت: دارالأضواء.
- نوی (۱۴۰۷). *شرح صحیح مسلم*. بیروت: دارالکتب العربی.
- نویری، شهاب‌الدین (۱۴۲۳). *نهاية الأرب*. القاهرة: دارالکتب.
- هیتمی، ابن حجر (۱۳۰۷). *الصواعق المحرقة فی الرد علی اهل البدع و الزندقه*، تحقیق عبدالوهاب عبداللطیف. بی‌جا: بی‌نا.
- هیثمی، علی بن ابی‌بکر (۱۴۰۸). *مجمع الزوائد و منبع الفوائد*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- یافعی، عبدالله بن اسعد (بی‌تا). *روض الریاحین فی حکایات الصالحین*. قاهره: مكتبة زهران.

References

- ‘Abd Allāh ibn Salmān ibn Sālīm (1996). *Al-Masā’il wa al-Rasā’il*. Beirut: Dār Ṭayyiba.
- ‘Abd al-Qāhir ibn Ṭāhir al-Baghdādī (1928). *Uṣūl al-Dīn*. Istanbul: Maṭba‘at al-Dawla.
- ‘Abd al-Qādir ibn Ṭāhir al-Baghdādī (1988). *Al-Farq bayn al-Firaq wa Bayān al-Firqa al-Nājiya minhum*. Beirut: Dār al-Jīl.
- Abi Ya‘lā, Aḥmad ibn ‘Alī al-Tamīmī (1987). *Musnad Abī Ya‘lā al-Mawṣilī*. Damascus: Dār al-Ma‘mūn.

- Abū Dāwūd, Sulaymān ibn al-Ash'ath (1990). *Sunan Abī Dāwūd*. Beirut: Dār al-Fikr.
- Aḥmad ibn Ḥanbal (n.d.). *Musnad*. Cairo: Mu'assasat Qurṭuba.
- Aḥmad ibn Ḥanbal (1991). *Uṣūl al-Sunna*. Al-Kharj: Dār al-Manār.
- Al-Ash'arī, Abū al-Ḥasan (1980). *Maqālāt al-Islāmiyyīn wa Ikhtilāf al-Muṣallīn*, edited by Helmut Ritter. Wiesbaden: Dār Franz Steiner.
- Al-Bāqillānī, Abū Bakr Muḥammad ibn al-Ṭayyib (1993a). *Al-Tamhīd fī al-Radd 'alā al-Mulāḥida*, edited by 'Imād al-Dīn Aḥmad Ḥaydar. Beirut: Mu'assasat al-Kutub al-Thaqāfiyya.
- Al-Bāqillānī, Muḥammad ibn al-Ṭayyib (1993b). *Tamhīd al-Awā'il wa Talkhīṣ al-Dalā'il*, edited by 'Imād al-Dīn Aḥmad Ḥaydar. Beirut: Mu'assasat al-Kutub al-Thaqāfiyya.
- Al-Bukhārī, Muḥammad ibn Ismā'il (2001). *Al-Jāmi' al-Musnad al-Ṣaḥīḥ*, edited by Muḥammad Zuhayr ibn Nāṣir al-Nāṣir. Beirut: Dār Ṭawq al-Najāt.
- Al-Ghazālī, Muḥammad ibn Muḥammad (n.d.). *Al-Iqtisād fī al-'Itiqād*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya.
- Al-Ghazālī, Muḥammad ibn Muḥammad (2001). *Faḍā'il al-Bāṭiniyya*. Beirut: Maktabat al-'Aṣriyya.
- Al-Ḥasanī, Sayyid Ḥāshim Ma'rūf (1973). *Al-Mawḍū'āt fī al-Āthār wa al-Akḥbār*. Beirut: Dār al-Kitāb al-Lubnānī.
- Al-Haytamī, Ibn Ḥajar (1890). *Al-Ṣawā'iq al-Muḥriqa fī al-Radd 'alā Ahl al-Bid'a wa al-Zandaqa*, edited by 'Abd al-Waḥḥāb 'Abd al-Laṭīf. N.P.: N.P.
- Al-Haythamī, 'Alī ibn Abī Bakr (1988). *Majma' al-Zawā'id wa Manba' al-Fawā'id*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya.
- Al-Ḥimyarī, Abū Sa'id ibn Nashwār (1972). *Al-Ḥūr al-Īn*, edited by Kamāl Muṣṭafā. Tehran: N.P.
- Al Jamil, T. (2010). "Ibn Taymiyya and Ibn Al Mutahhar Al Hilli: Shi'i Polemics and the Struggle for Religious Authority," In *Ibn Taymiyya and His Times*. Oxford: Oxford University Press.
- Al-Khallāl, Abū Bakr Aḥmad ibn Muḥammad (1990). *Al-Sunna*, edited by 'Aṭiyya al-Zahrānī. Riyadh: Dār al-Rāya.
- Al-Khaṭīb al-Baghdādī (1997). *Tārīkh Baghdād*, edited by Muṣṭafā 'Abd al-Qādir 'Aṭā. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya.
- Al-Mas'ūdī (1984). *Murūj al-Dhahab wa Ma'ādin al-Jawhar*. Qom: Dār al-Hijra.
- Al-Mas'ūdī, Abū al-Ḥasan 'Alī ibn al-Ḥusayn (n.d.). *Al-Tanbīh wa al-Ishrāf*, edited by 'Abd Allāh Ismā'il al-Ṣāwī. Cairo: Dār al-Ṣāwī.
- Al-Māwardī, 'Alī ibn Muḥammad (2001). *Al-Aḥkām al-Sulṭāniyya wa al-Wilāyāt al-Dīniyya*, edited by Muḥammad Jāsīm al-Ḥadīthī. Beirut: Manshūrāt al-Majma' al-'Ilmī.
- Al-Mubārakfūrī, Abū al-'Alā Muḥammad ibn 'Abd al-Raḥmān (1990). *Tuḥfat al-Aḥwadhī bi-Sharḥ Jāmi' al-Tirmidhī*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya.
- Al-Nawawī (1987). *Sharḥ Ṣaḥīḥ Muslim*. Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī.
- Al-Nawbakhtī, Abū Muḥammad al-Ḥasan ibn Mūsā (1984). *Firaq al-Shī'a*. Beirut: Dār al-Aḍwā'.

- Al-Nuwayrī, Shihāb al-Dīn (2002). *Nihāyat al-Arab*. Cairo: Dār al-Kutub.
- Al-Qāḍī ‘Abd al-Jabbār (1965). *Al-Mughnī*, edited by ‘Abd al-Ḥalīm Maḥmūd. Cairo: Al-Dār al-Miṣriyya li-l-Ta’līf wa al-Tarjama.
- Al-Qayṣarī, Dāwūd ibn Maḥmūd (1962). *Rasā’il al-Qayṣarī*, edited by Sayyid Jalāl al-Dīn Āshtiyānī. Tehran: Mu’assasah-yi Pazhūhishī-yi Hikmat wa Falsafah-yi Irān.
- Al-Qurṭubī, Muḥammad ibn Aḥmad (n.d.). *Al-Jāmi’ li-Aḥkām al-Qur’ān*. Beirut: N.P.
- Al Sarhan, S. (2006). *Political Quietism in Islam: Sunnī and Shī’ī Practice and Thought*. London: Routledge.
- Al-Suyūṭī, Jalāl al-Dīn (n.d.). *Al-Lā’alī al-Maṣnū’a fī al-Aḥādīth al-Mawḍū’a*. Egypt: Al-Maktabah al-Tijāriyya al-Kubrā.
- Al-Taftāzānī (1981). *Sharḥ al-Maqāṣid fī ‘Ilm al-Kalām*. N.P.: Dār al-Ma’ārif al-Nu’maniyya.
- Al-Tirmidhī, Muḥammad ibn ‘Isā (1983). *Sunan al-Tirmidhī*. Beirut: Dār al-Fikr.
- Al-‘Ubaydī al-Mālikī, Ibrāhīm (1949). *‘Umdat al-Taḥqīq*. Baghdad: Dār al-Inbān.
- Al-Yāfi’ī, ‘Abd Allāh ibn As‘ad (n.d.). *Rawḍ al-Rayāḥīn fī Hikāyāt al-Ṣāliḥīn*. Cairo: Maktabat Zahrān.
- Anjum, O. (2012). *Politics, Law and Community in Islamic Thought: The Taymiyyan Moment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bowering, G. (2012). *Islamic Political Thought: An Introduction*. London: Routledge.
- Bustānī, Aḥmad (2016). “Political Realism of Ahl al-Sunnah wa al-Jamā‘ah.” *Dū-Faṣlnāmah-yi Sīyāsāt-nāmah-yi Muftī*, 1(1), 47–60. [In Persian]
- Fīrḥī, D. (1996). “Foundations of Sunnī Political Thought.” *Hukūmat-i Islāmī*, 1(2), 121-150. [In Persian]
- Ḥusaynī Mīlānī, S. A. (1997). *Sharḥ Minhāj al-Karāma*. Qom: Mīrāth-i Maktūb. [In Persian]
- Ibn ‘Abd al-Barr (1968). *Al-Tamhīd*, edited by Muṣṭafā ibn Aḥmad al-‘Alawī and Muḥammad ‘Abd al-Kabīr al-Bakrī. Morocco: Ministry of Endowments and Islamic Affairs.
- Ibn Abī Shaybah al-Kūfī (1989). *Al-Muṣannaf*, edited by Sa‘īd al-Laḥḥām. Beirut: Dār al-Fikr.
- Al-Qāḍī Abū Ya‘lā ibn al-Farrā’, Muḥammad al-Ḥusayn (1983). *Al-Aḥkām al-Sulṭāniyya*, edited by Muḥammad Ḥāmid al-Fīqī. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya.
- Ibn al-Jawzī (1967). *Al-Mawḍū‘āt*, edited by ‘Abd al-Raḥmān Muḥammad ‘Uthmān. Medina: Al-Maktabah al-Salafiyyah.
- Ibn ‘Asākir (1995). *Tārīkh Dimashq*. Beirut: Dār al-Fikr li-l-Ṭibā‘a.
- Ibn Bābawayh (1984). *Kamāl al-Dīn wa Tamām al-Ni‘ma*. Qom: Mu’assasat al-Nashr al-Islāmī.
- Ibn Ḥajar (1971). *Lisān al-Mizān*. Beirut: Mu’assasat al-‘Alamī.
- Ibn Ḥazm al-Andalusī, Abū Muḥammad ‘Alī ibn Aḥmad (n.d.). *al-Faṣl fī al-Milal wa al-Aḥwā’ wa al-Niḥal*, vol. 4. Cairo: al-Salām al-‘Ālamiyyah.
- Ibn Taymiyya (1986). *Minhāj al-Sunna al-Nabawiyya*, edited by Muḥammad Rashād Sālim. N.P.: N.P.
- Islam, J., & Eryiğit, A. (2022). *Islam and the State in Ibn Taymiyya: Translation and Analysis*. London:

Routledge.

Ja'fariyān, R. (2012). *False Mahdīs*. Qom: Nashr-i 'Ilm. [In Persian]

Maḥmūd al-Ghurāb, Maḥmūd (1995). *Sharḥ Fuṣūṣ al-Ḥikam*. Beirut: Dār al-Īmān.

Mīr'Alī, Muḥammad 'Alī (2012). "The Theory of Obedience to a Tyrannical Ruler in Sunnī Political Jurisprudence." *Ḥukūmat-i Islāmī*, 17(3), 65-87. [In Persian]

Muḥibb al-Dīn al-Ṭabarī (n.d.). *Al-Riyāḍ al-Naḍira*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya.

Muslim al-Nīsābūrī (n.d.). *Ṣaḥīḥ Muslim*. Beirut: Dār al-Fikr.

Pīrī, Muḥammad Riḍā & Karīmī-Vālā, Muḥammad Riḍā (2019). "Legitimacy of Governance from the Perspective of Sunnī Jurisprudence." *Guftmān-i Fiqh-i Ḥukūmatī*, 3(5), 93-116. [In Persian]

Qamar-ud-Din Khan (1973). *The Political Thought of Ibn Taymiyah* (2nd ed. 1983). Islamabad: Islamic Research Institute.

Qāsim al-Sā'idī (2008). *Al-Imāma*. Qom: Dalīl Mā.

Rashīd al-Dīn Faḍl Allāh Hamadānī (1994). *Jāmi' al-Tawārīkh*, edited by Muḥammad Rawshan. Tehran: Nashr-i Alburz. [In Persian]

Rūḥānī-Nejād, Ḥusayn (2008). *Guardianship in Mysticism*. Qom: Pazhūhishgāh-i Farhang wa Andīshah-yi Islāmī. [In Persian]

Sayyid Murtaḍā (n.d.). *Al-Shāfi'*. Tehran: Mu'assasat al-Ṣādiq.

Urujnia, P., Ghelich, M., & Pazoki, S. (2009). *History and Geography of Sufism*. Tehran: Nashr-i Kitāb-i Marja'. [In Persian]

'Uthmān, 'Abd al-Karīm (1971). *Nazariyyat al-Taklīf: Ārā' al-Qāḍī 'Abd al-Jabbār al-Kalāmiyya*. Beirut: N.P.

Wagemakers, J. (2020). "Sunni Islamic Political Thought until the Twentieth Century." In *The Muslim Brotherhood in Jordan*, pp. 1–35. London: Routledge.